

Tadjicpot **uz**

ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ТАДҚИҚОТЛАР МАВЗУСИДАГИ КОНФЕРЕНЦИЯ МАТЕРИАЛЛАРИ

2020

- » Ҳуқуқий тадқиқотлар
- » Фалсафа ва ҳаёт соҳасидаги қарашлар
- » Тарих саҳифаларидаги изланишлар
- » Социология ва политологиянинг жамиятимизда тутган ўрни
- » Иқтисодиётда инновацияларнинг тутган ўрни
- » Филология фанларини ривожлантириш йўлидаги тадқиқотлар
- » Педагогика ва психология соҳаларидаги инновациялар
- » Маданият ва санъат соҳаларини ривожланиши
- » Архитектура ва дизайн йўналиши ривожланиши
- » Техника ва технология соҳасидаги инновациялар
- » Физика-математика фанлари ютуқлари
- » Биомедицина ва амалиёт соҳасидаги илмий изланишлар
- » Кимё фанлари ютуқлари
- » Биология ва экология соҳасидаги инновациялар
- » Агропроцессинг ривожланиш йўналишлари
- » Геология-минерология соҳасидаги инновациялар

**AMIR
TEMUR**

№15
30 апрель

**"ЎЗБЕКИСТОНДА ИЛМІЙ-АМАЛИЙ ТАДҚИҚОТЛАР"
МАВЗУСИДАГИ РЕСПУБЛИКА 15-КЎП ТАРМОҚЛИ
ИЛМІЙ МАСОФАВИЙ ОНЛАЙН КОНФЕРЕНЦИЯ
МАТЕРИАЛЛАРИ
3-ҚИСМ**

**МАТЕРИАЛЫ РЕСПУБЛИКАНСКОЙ
15-МЕЖДИСЦИПЛИНАРНОЙ ДИСТАНЦИОННОЙ ОНЛАЙН
КОНФЕРЕНЦИИ НА ТЕМУ "НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ В УЗБЕКИСТАНЕ"
ЧАСТЬ-3**

**MATERIALS OF THE REPUBLICAN 15-MULTIDISCIPLINARY
ONLINE DISTANCE CONFERENCE ON "SCIENTIFIC AND
PRACTICAL RESEARCH IN UZBEKISTAN"
PART-3**

ТОШКЕНТ-2020

71. Мардонова Лобар Умаралиевна, АМИР ТЕМУР ОБРАЗИ ВА БАДИИЙЛИК МЕЗОНЛАРИ.....	160
72. Шоира Нематовна Ахмедова ЁЗУВЧИ МАКТУБЛАРИ.....	165
73. Худойкулова Марҳабо Аҳадовна ТАДҚИҚОТ ВА БАҲС-МАҚОЛА ХУСУСИДА.....	168
74. Улиқова Мавлуда Сотволдиевна ТИЛШУНОСЛИК ФАНИ ТИЗИМИДА ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯНИНГ ТУТГАН ЎРНИ.....	170
75. Ernazarova M.S. ONA TILI DARSLARIDA O'QITUVCHIDAN TALAB QILINADIGAN PEDAGOGIK MAHORAT.....	172
76. Hakimova Aziza Xaydaraliyevna, Umaraliyev Jaloliddin ADABIYOT - INSON QALBIGA YO'L.....	173
77. Jo'rayeva Elnora Erkinovna, Mirzaxmedova Hulkar FORS TILIDA PSIXOLOGIYAGA OID BIRIKMA TERMINLAR.....	175
78. Mahmudova Fotima No'monjon qizi TILNING IJTIMOIIY TABIATI.....	178
79. Mirzakamolova Maftuna Rahimjon qizi, Salohiddinova Gulandon Murodjon qizi THE METHOD OF TEACHING GRAMMAR.....	179
80. Ruzmetova Nargiza Anvarovna INGLIZ TILIDA OLMOSHLARNING UMUMIY KLASSIFIKATSIYASI.....	181
81. G'ayratova Zahroxon Davronxo'ja qizi YAPON VA XITOY TILLARIDA KECHIRIM SO'RASH.....	183
82. Ю.Усмонова, Х. Алматова ҚАЛАМ ВА ҚИЛИЧ СОҲИБИ.....	187
83. Айнура ЖИЕНБАЕВА ТОЛЕПБЕРГЕН ҚАЙЫПБЕРГЕНОВТЫН "СУҰЫҚ ТАМШЫ" ПОВЕСТИНДЕ ГОНЕРГЕН СОЗЛЕРДИН ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ.....	189
84. Kukanova Namunaxon Imomaliyevna, THE PECULIARITIES OF LEARNING BRITISH AND AMERICAN ENGLISH VOCABULARIES.....	192
85. Qodirova Fotima Xamidjonovna, THE ROLE OF ASSESSMENT METHOD IN THE TEACHING FOREIGN LANGUAGE.....	193
86. Sultanova Nasiba Muxamadjanovna KULOLCHILIK BUYUMLARINI IFODALOVCHI SO'ZLARNING LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI.....	194
87. Abdiyeva Muhayyo Akramaliyevna, LEXICAL GAMES AT THE ENGLISH LESSONS.....	195
88. Abdullayeva Anora Qahramonovna, ONA TILI VA ADABIYOT FANI O'QITUVCHISI NUTQIDA SO'ZNING QO'LLANILISHI.....	197
89. Adilova Fanuza Shodiyor qizi KOMIL XORAZMIY G'AZALLARIDA IJODIY AN'ANA VA POETIK YANGILANISH.....	199
90. Akhmedova Aziza INNOVATIVE EDUCATION.....	202
91. Alimardanov Elyor Ilxom o'g'li O'ZBEK VA TURKMAN TILLARIDA UNLILAR QIYOSI.....	204
92. Anvarjonova Gulsanamoy Mash'albek qizi, Mambetova Mavluda Axmadjanovna FEATURES OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING FOR PUPILS WITH EMPTY LEARNING.....	208
93. Lobar Aralova Akbar qizi RUS TILIGA O'ZLASHGAN TURKIY SO'ZLAR.....	210
94. Аслонова Камола, ЧЕТ ТИЛИ ДАРСЛАРИНИНГ ЎҚИТИЛИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШДА МУЛЬТИМЕДИА ТАҚДИМОТИНИНГ АФЗАЛЛИКЛАРИ.....	212
95. Asrorov Ilgor Fayzi o'g'li MATERIALS AND CONDITIONS DEPICTING OPPORTUNITIES FOR LPP PROPOSAL TO MICRO LEVEL EDUCATIONAL SETTINGS.....	214
96. Ataxanova Oydina Abdulloh qizi, INNOVATION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR TA'LIM MAZMUNINING ASOSI.....	216

O'ZBEK VA TURKMAN TILLARIDA UNLILAR QIYOSI

Alimardanov Elyor Ilxom o'g'li
ToshDO'TAU Adabiyotshunoslik (turkologiya)
mutaxassislgi II kurs magistranti
Telefon: +998 (97) 404 91 95
alifiroqiy.95@gmail.com

Annotatsiya. O'zbek va turkman tillarining qiyosiy o'rganilishi ko'p jihatdan ularning fonetikasiga bog'liq bo'lib, tovushlar, unli va undosh fonemalar ushbu tillarning o'z xususiyatlarini aks ettiradi. Shu tufayli qarindosh tillarning qiyosiy o'rganilishida unli va undosh fonemalarning ahamiyati muhimdir. Ushbu maqolada o'zbek va turkman tillari, shuningdek, o'zbek tilining xorazm shevasidagi unlilar tizimi qiyosi berilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, turkman tili, xorazm shevasi, fonetika, fonema, unli va undosh tovushlar.

Turkiy tillar tarkibiga kiruvchi o'zbek va turkman tillari oilaning qarluq va o'g'uz guruhlariga mansub bo'lib, ushbu tillarda farqli jihatlar bilan birgalikda geografik yaqin hududda joylashganliklari, shuningdek, chig'atoy adabiy tilining Turkiston hududidagi tillarga birdek ta'sir etganligi sababli yaxshigina o'xshash jihatlar shakllangan. Aytish joizki, turkman tili o'g'uz guruhiga kiruvchi boshqa tillardan farqli ravishda qipchoq, shu bilan birgalikda, fors tili elementlarining ta'siri natijasida rivojlangan.¹ Shunga ko'ra, guruhdosh tillardan fonetik, leksik va grammatik jihatlardan farqlar yuzaga kelgan.

O'zbek tilining shakllanishida esa uch asosiy lahjaning biri o'g'uz lahjasi bo'lib, lahja hozirgi o'zbek tilining taraqqiyotida muhim o'rin tutadi. Fonetik jihatdan o'zbek va turkman tillarining mavjud o'xshashliklari, turli tafavutlari, noo'xshash holatlari umumturkologik planda qisman o'rganilgan. Xususan, B.A.Serebrinnikov va N.Z.Gadjiyevlarning "Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi"², N.A.Baskakovning "Turkiy tillarning tarixiy-tipologik fonologiyasi"³, A.M.Sherbakning "Turkiy tillarning qiyosiy fonetikasi"⁴ kabi tadqiqotlarida umumiy tarzda ma'lumotlar berilgan. O'zbek va turkman tillarining fonetik xususiyatlari, tovushlar tizimi asosiy obyekt sifatida keng darajada tadqiq etilmagan. Shu jihatdan, o'zbek va turkman tillarining qiyosiy o'rganilishi hali javobini topmagan, munozarali bo'lib turgan jihatlariga tilning asl va o'z mohiyatini ilmiy jihatdan ochish orqali aniq va konkret yechim topishi, shu bilan birgalikda, turkologiya fani uchun muhim va zarur manba vazifasini o'taydi. Shunday ekan, quyida tilshunoslikning boshlang'ich bo'limi hisoblangan fonetika jihatidan o'zbek va turkman tillarining unlilar tizimi yuzasidan kuzatishlarimizni keltiramiz. Aytish kerakki, o'zbek va turkman tillarini qiyoslashda o'zbek adabiy tili bilan birgalikda o'g'uz guruhi tillari xususiyatlari mavjud bo'lgan xorazm shevasi ham asosiy obyekt sifatida keltiriladi.

Ma'lumki, fonetika nutq tovushlarini o'rganuvchi tilshunoslik bo'limi. Nutq tovushlari esa o'z o'rnida unli va undosh tovushlarga bo'linadi. Unli tovushlar o'pkadan chiqayotgan havoning og'iz bo'shlig'ida to'siqqa uchramasdan hosil bo'ladigan hamda sof ovozdin iborat tovushlardir. Turkiy tillarda unli tovushlarning soni bir xil emas. Ba'zi turkiy tillarda unlilar variantlari bilan hisoblaganda, 20 tadan oshadi (tuva, gagauz, chulim, tatar)⁵. Qozoq va qoraqalpoq tillarida 9 ta⁶ va aksariyat turkiy tillarda esa 8 tani tashkil etadi.

Unli tovushlarning miqdori o'zbek va turkman tillarida yuqorida aytilganidek, bir xil emas. O'zbek adabiy tilida 6 ta bo'lsa, turkman adabiy tilida esa 9 ta unli tovush mavjud⁷:

O'zbek tilida: a, e, i, o, o', u;

Turkman tilida: a, ä, e, i, o, ö, u, ü, y[i].

Xorazm shevasi yuzasidan tadqiqotlar olib borgan dialektolog olim F.Abdullayev ushbu shevada unli tovushlarning miqdorini 10 ta hisoblab,¹ ularni quyidagicha ifodalaydi: и/ь - и, ъ - и, ы - и, у - u, γ - ü, ө - ö, о - o, е - e, ә - ä, а - a.*

Umuman olganda, turkiy tillardagi unli fonemalar dastlab miqdor belgilari va sifat belgilariga ko'ra tasnif qilinadi va qiyoslanadi.²

Miqdor belgilariga ko'ra, unlilar cho'ziq-qisqalik jihatidan farqlanadi. Unlilarning cho'ziq-qisqaligiga ko'ra farqlanishi nisbiy bo'lib, unlilarning cho'ziqligi hozirgi turkiy tillar uchun umumiy xususiyat hisoblanmaydi. Ba'zi tillarda (asosan, o'g'uz guruh tillarida) mavjud bo'lsa, ba'zilarida esa yo'q. O'zbek adabiy tilida unlilar cho'ziq-qisqalik jihatidan farq etilmaydi va ular qisqa talaffuz qilinadi. Lekin turkman tilida esa aksincha unlilarning cho'ziq va qisqa talaffuzlari mavjud bo'lib, ularning aksariyati ma'no farqlashga xizmat qiladi:

at (otmoq)	a:t (ism)
ot (maysa)	o:t (olov)
it (kuchuk)	i:t (itarmoq)
gyz (qizimoq)	gy:z, (qiz)
gurt (qurt)	gu:rt (qurut),
sūri (surov, to'p)	sū:ri (cho'ziq)

Aytilganidek, hozirgi o'zbek adabiy tilida unlilar cho'ziq-qisqalik jihatidan farqlanmasa-da, ammo bu holat qadimgi turkiy, eski turkiy va eski o'zbek tillarida (chig'atoy adabiy tilida) mavjud bo'lgan va tadriijiy taraqqiyot natijasida hozirgi o'zbek tilining lahja-shevalarda saqlangan. Xususan, o'g'uz, qisman qipchoq lahjalarida mavjud.³

Miqdor jihatdan o'zbek xorazm shevalari turkman tilidagi kabi cho'ziq-qisqa unlilarga bo'linadi: a - a:, ä - ä:, u - u:, o - o:, ö - ö:, ü - ü:, i - i:.

ara (qidirmoq)	a:ra (orasida)
buz (buzmoq)	bu:z (muz)
muš (musht)	mu:š (burchak)
tut (tutmoq)	tu:t (tut mevasi)
sap (sotmoq)	sa:p (sop, dasta)

Sifat belgilariga ko'ra turkiy tillarda unli fonemalarning eng muhim farqlantiruvchi belgilari tovush hosil qilishda og'izning ochilish darajasi, tilning holatiga ko'ra paydo bo'lish o'rni va lablarning ishtiroki asosga olinadi.⁴ Sifat belgilariga ko'ra unli fonemalarning guruhlariga bo'linishi o'z ichida yana bo'linishlarni yuzaga chiqaradi.

Og'izning ochilish darajasi yoki tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra unli fonemalar quyidagicha bo'linishni hosil etadi:

Tilning vertikal holati	O'zbek tili	Xorazm shevasi	Turkman tili
Yuqori ko'tarilish, tor unlilar	i, u	i, i; u, u:, ü, ü:, i, i:	i, i; u, u:, ü, ü:, y, y:
O'rta (ko'tarilish) keng unlilari	e, o'	o, o:, ö, ö:, e, i,	o, o:, ö, ö:, e
Quyi ko'tarilish, keng unlilar	a, o	a, a:, (o) ä:	a, a:, ä:

Tilning vertikal harakatiga ko'ra unlilar tor unlilar yuqori tor va yuqori ko'tarilish unlilari deb ham nomlanadi. Bu unlilarning talaffuzida og'iz tor ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi ham tor bo'ladi.

O'rta keng unlilar, o'rta ko'tarilish deb ham nomlanib, bu unlilar talaffuzida og'iz o'rta darajada ochiladi, til bilan qattiq tanglay orasi o'rtacha kenglikda (yuqori ko'tarilish bilan quyi ko'tarilish orasida) bo'ladi.

Quyi keng unlilar, quyi ko'tarilish, keng unlilar deb nomlanib, talaffuzda og'iz yuqoridagi har ikki holatdan kengroq ochiladi.¹

Aytish kerakki, olim F. Abdullayev xorazm shevasi unlilarini tilning vertikal harakatiga ko‘ra, 3 ga emas, balki 4 ga bo‘ladi:

Yuqori ko‘tarilish : i, i; u, u; ü, ü; ĭ, ĭ:

Yuqori –o‘rta ko‘tarilish: e, ö, ı

Quyi-o‘rta ko‘tarilish e, ö, o

Quyi ko‘tarilish a, a; (ɔ) ä:

Talaffuz jarayonida lablarning ishtirokiga ko‘ra unlilar lablangan va lablanmagan unlilarga bo‘linadi.

Lablanish holati	O‘zbek tili	Xorazm shevasi	Turkman tili
Lablangan	u, o‘, o	u, ü, ö, o, (ɔ)	u, ü, ö, o
Lablanmagan	i, e, a	ı, ı, ĭ, e, ä, a	ı, y, e, ä, a

Lablangan unlilar talaffuzda lablar cho‘chchayib, oldinga tomon harakati natijasida hosil bo‘ladi. Lablanmagan unlilarda lablarning harakati deyarli sezilmaydi. Turkiy tillarda lablangan unlilar xarakterli bo‘lib, labial singarmonizmni yuzaga chiqarishi bilan amaliy ahamiyatga egadir. Turkman tili, o‘zbek tilining xorazm shevalarida fonetik jihatdan singarmonizm qoidalarini amal qilinadi. Ammo hozirgi o‘zbek adabiy tilida singarmonizm hodisasi buzilgan. Lablangan (labial) singarmonizmga birinchi bo‘g‘inda lablangan unli kelsa, keyingi bo‘g‘inlardayam lablangan unli keladi va aksincha, dastlabki bo‘g‘inda lablanmagan unli kelsa keyingilaridayam lablanmagan unli keladi.

Tilning gorizontall harakatiga ko‘ra, unlilar o‘zbek tilida old va orqa qator unlilarga bo‘linsa, turkman tili va xorazm shevalarida esa, old, o‘rta, orqa qator unlilariga bo‘linadi:

Tilning gorizontall holati	O‘zbek tili	Xorazm shevasi	Turkman tili
Old qator	i, e, a	ä, i, e, ü, ö	ä, i, e, ü, ö
O‘rta qator		ı	Y
Orqa qator	u, o‘, o	ı, u, o, a(ɔ)	a, o, u

Tilning gorizontall harakatiga ko‘ra bo‘linishi ko‘pchilik olimlar tomonidan o‘zbek tili unlilari uchun nisbiy ekanligi e‘tirof etilgan va asosiy tasnif sifatida keltirilmaydi. Bunda unlilar so‘zda kelish o‘rniga ko‘ra yondosh tovushlar natijasida old qator orqa qatordek yoki orqa qator old qator unli kabi talaffuz qilinishi mumkin. Masalan, *qaram* va *karam* so‘zlarida a unlisi birinchi so‘zda orqa qator talaffuz qilinsa, ikkinchi so‘zda old qator sifatida talaffuz qilinadi.

Kuzatishlarimizdan xulosa qilsak, o‘zbek va turkman tillari fonetik tizimini qiyoslashda quyidagilar aniq bo‘ladi:

O‘zbek adabiy tilidagi unlilar tilning gorizontall harakatiga ko‘ra, old va orqa qatorlik, shuningdek, singarmonizm uchun muhim bo‘lgan qattiq-yumshoqlik kabi xususiyatlarini yo‘qotib, oraliq (indifferent)lik xarakteriga ega ekanligi yana bir bor o‘z tasdig‘ini topdi.

O‘zbek adabiy tilida unlilarning indifferentlik xususiyati, kontrast juft unlilarning birlashishi natijasida unlilar miqdori son jihatdan turkiy tillar ichida keskin kamayishiga (6 ta) olib kelgan bo‘lib, son va sifat jihatidan katta tafavutga ega bo‘lgan turkman tili bilan qiyoslashda ba‘zi noqulayliklarni keltirib chiqaradi. Shu jihatdan quyida turkman, umuman, o‘g‘uz turkum (turk, ozarbayjon, gagauz) tillari bilan qiyoslashda xorazm shevasi bilan tadqiq qilish muhimligi yuzasidan xulosalarimizni keltiramiz:

O‘zbek adabiy tili va turkman tillarida unlilar soni keskin farq qiladi, shu jihatdan o‘zbek tilini turkman tili bilan solishtirishda xorazm shevasi unlilari bilan qiyoslash kerak;

Qadimiy cho‘ziq unlilari bo‘lgan turkman tilini bunday unlilarga ega bo‘lmagan hozirgi o‘zbek adabiy tili bilan qiyoslashda munosiblik, tenglik nuqtai nazaridan kelib chiqib, shunday xarakterga ega bo‘lgan o‘zbek tilining xorazm shevasi unlilari bilan o‘rganish maqsadga muvofiqdir;

Turkiy tillar uchun xarakterli bo‘lgan singarmonizm hodisasi hozirgi o‘zbek adabiy tilida buzilgan bo‘lib, fonetik jihatdan singarmonizm qoidasiga amal qiluvchi turkman tili bilan qiyoslashda singarmonizmga bo‘ysunuvchi o‘zbek tilining xorazm shevasi bilan tadqiq qilinishi lozimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

Ashirboyev S. O‘zbek dialektologiyasi. TDPU. Toshkent, 2013.

Dadaboyev H., Xolmonova Z. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. “Tafakkur bo‘stoni”. Toshkent, 2015.

Mehmet Kara. Türk lehçeleri grameri. Türkmen türkçesi. Ankara. Akçağ, 2007.

Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy. Aşgabat, 2008.

Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг хоразм шевалари. ЎзССР ФА. Тошкент 1961.

Абдурасулов Ё. Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси. “Фан”. Тошкент, 2009.

Багыев Х. Дил билимине гириш. Ашгабат, 1985.

Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М. Наука. 1988.

Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси. “Фан”. Тошкент, 2009.

Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. М. 1986.

Түймебаев Ж., Ескеева М., Абдиназимов Ш. Қазақ және қарақалпақ тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. “Мастер ПО”. Астана, 2017.

Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.